

A *TEHÁT* KÖVETKEZTETŐI JELENTÉSÉNEK KIALAKULÁSA A JÓKAI-KÓDEXBEN

JÓZSÁNÉ SZENÁKY GYÖNGYI

A *tehát* kötőszó mai nyelvünk következtető utótagú mellérendelő összetett mondatainak leggyakoribb kapcsolóeleme. Tudjuk azonban, hogy nyelvi élete során a *tehát* nem volt mindig pusztán viszonyzó: a viszonyjelentés mellett fogalmi jelentéssel is rendelkezett.

A történelmi nyelvtudomány számára régóta ismert, hogy a *tehát* következtető kötőszó végigjárta a jelentésfejlődésnek azt az útját, amely számos kötőszónk kialakulására jellemző. Eredetileg feltehetően helyhatározószó volt, majd „akkor” jelentésű (latin *tunc*) időhatározószóvá fejlődött. A fejlődési folyamat végső stádiumában, az idő és az oksági kapcsolat érintkezése folytán, ráértéses funkcióváltás eredményeként vált következtető kötőszóvá. Az azonban már nem állapítható meg teljes biztonsággal, hogy ez az utolsó fejlődési szakasz mikor kezdődött el, és meddig tartott. Melyik században indult meg a *tehát* időhatározószó viszonyzószóvá válása, s megfigyelhető-e már ez az új funkciója legelső magyar nyelvű könyvünkben, a Jókai-kódexben (XIV—XV. sz.)? Rövid írásomban e kérdésekre szeretnék választ adni, s így némileg hozzájárulni a *tehát* szó történetéhez.

I.

Mindenekelőtt hadd idézzem két nyelvészünk véleményét e kérdéssel kapcsolatban!

BERRÁR JOLÁN így ír a következtető mondatokról történeti mondattanában: „A következtető mondatok kifejezőeszközei a XV—XVI. századra még nem fejlődtek ki teljes mértékben. [...] a kódexekben általánosan időhatározó *tehát* csak a XVII. században válik kedvelt következtető kötőszóvá...”

RÁCZ ENDRE A *tehát* (*tahát*) kötőszóvá fejlődésének kezdetei c. tanulmányában foglalkozik ezzel a kérdéssel, s végeredményben egyező álláspontra jut BERRÁR JOLÁNNAL. Véleménye szerint a XV. században és a XVI. század elején a *tehát*, *tahát* még túlnyomórészt időhatározószó, kötőszóvá fejlődésének a csírái azonban már ezeknek az adatoknak egy részében is jelentkeznek. Megemlíti, hogy tulajdonképpen csak a DöbrK. fordít latin következtető kötőszót — az *ergo*-t — néhány esetben *tahát-tal* (ill. *és tahát-tal*), de már a NySz. is idéz a *tehát*-nak következtető kötőszói funkciójára a Jókai-kódexből egy adatot. (JókK. 4.) A latin eredetiben a megfelelő helyen valóban következtető kötőszót találunk: *unde*. Ezt az adatot azonban nem tartja teljes értékű bizonyítéknak, mégpedig kettős elszigeteltsége miatt. Véleménye szerint a Jókai-kódexben a *tehát* minden más — 51 — alkalommal „akkor” vagy ha-

sonló jelentésű. De nemcsak a Jókai-kódexen belül, hanem egy hosszú korszakon át is ez volna az egyetlen adat a *tehát*, *tahát* következtető kötőszói szerepére. Tanulmányát a következő megállapítással zárja: „A *tehát*, *hát* csak a XVII. században válik a következtető mondatok általánosan használt kötőszavává.”

Munkám során beható elemzésnek vetettem alá a JókK. *tehát* szavának mind az 52 előfordulási helyét, s minden egyes esetben megpróbáltam megállapítani a szó jelentését és funkcióját. Tizenhét esetben már az időhatározói jelentés elhalványulását és a következtető kötőszói szerep kialakulását fedeztem fel. Tíz olyan adatot találtam a kódexben, amelybe már mind a két jelentés beleillik (JókK. 51, 54, 58, 67, 69, 106, 108, 137, 125, 151), így mindössze 25 esetben tartom a *tehát* szót tisztán időhatározószónak.

A *tehát* következtető kötőszói funkciójának kialakulása kétféle környezetben figyelhető meg a kódexben:

Egyrészt olyan kapcsolatos mondatokban, amelyek időben egymás után következő történést fejeznek ki, mivel e mondatokban benne rejlik az ok és a következmény viszonya is.

Másrészt *azért* kötőszós következtető utótagú mellérendelő mondatokban, amelyekben a *tehát* időhatározói szerepe már elszíntelenedett, s ennek következtében magába olvaszthatta az előtte álló kötőszó következtetői jelentését (*azért tehát*). (Itt jegyzem meg, hogy a Jókai-kódexben található három olyan adat is, amelyben a *tehát mert* kötőszós alárendelő mondatban fordul elő, közvetlenül a kötőszó után (*mert tehát*): JókK. 44, 98, 102. A *tehát* kötőszónak ez az előfordulási helye szokatlan mai nyelvünkben, bár az okhatározás és a következtetés kifejező eszközei keveredhetnek. A következtető kötőszó többnyire az előrevetett okhatározói mellékmondat főmondatában áll mintegy utalószóként. Az első adatban (44/12) következményes jelentéstartalmú tárgyi alárendelő mellékmondatot vezet be a *mert* és a *tehát*, míg a második és harmadik adat esetében okhatározói alárendelő mellékmondatban állnak. A második adatban (98/13) a *tehát* jelentése egy újabb mozzanattal gazdagodik: egy előző közlésre történő visszautalás rejlik benne, bár kétségtelen, hogy a lényeges gondolatra való visszatérés jelzése lazább kapcsolatot jelent az ok-okozati összefüggésnél. A harmadik adatban (102/2) azonban tisztán egyidejűsége utaló, 'akkor' jelentést hordoz a *tehát*.

Az említett két környezet, melyek előidéztek a *tehát* következtető kötőszói szerepének a kialakulását, a következőképpen oszlik meg a JókK. adataiban:

A|környezet:

Időben egymást követő eseményeket tartalmazó kapcsolatos mondatokban fejlődött ki 14 adat esetében.

B|környezet:

Azért kötőszós következtető mondatban két adat esetében.

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára a *tehát* kötőszói használatára hat jelentést ad meg, ezek közül három már megtalálható a Jókai-kódex említett 17 adatában is:

1./ „Ahogy az előbb mondottakból ésszerűen következik, következképpen, ezért, azért, ennélfogva.” (ÉrtSz. I./1)

2./ „Az előzmény olyan okot tartalmaz, amelyből a következmény, ill. következtetés (tény, követelmény) megokolható: ez okból, ezért.” (ÉrtSz. I./4)

3./ „Valamely gondolatmenet lényeges részére való visszatérésben, a lényegét szó szerint v. tartalom szerint röviden megismételve [...] a figyelmet fokozottabban a lényegre irányító szóként.” (ÉrtSz. I./6)

II.

Az adatok részletes elemzésénél is megtartom a vizsgált anyag két részre való bontását a funkcióváltást előidéző környezeteknek megfelelően. Először azokat a következtetői mondatokat vizsgálom meg, amelyek — az idő és az oksági kapcsolat érintkezése folytán — kapcsolatos mellérendelő mondatokból fejlődtek ki.

I. A/ környezet 1. jelentéstípus:

A *tehát* következtető kötőszói szerepének első jelentéscsoportjába a Jókai-kódex 7 adata sorolható be. Ez a 7 adat formai szempontból két részre osztható:

a) a következtető utótagú mellérendelő összetett mondat kapcsolóeleme a puszta *tehát*.

b) a következtető kötőszó előtt más mellérendelő kötőszó is áll a mondatban (és, de).

I. a) A mondategységek, illetőleg mondategységek kötőeleme a puszta *tehát*.

Három adat tartozik bele ebbe a csoportba: JókK. 15/27, 49/7, 152/11. Ez a három adat formai és jelentéstani szempontból egyaránt sok egyezést mutat egymással. A párhuzamos latin szövegben minden egyes esetben *tunc* felel meg a *tehát*-nak, a következőt tartalmazó mondatok idősíkjá azonban már a *tunc* (‘ekkor’, ‘akkor’) eredeti egyidejűségétől eltolódott az utóidejűség felé. Az előzményt tartalmazó rész mindhárom adatban hosszú, több mondategységből áll, míg a következőt csupán egy ill. két predikatív viszonyban jut kifejezésre. Mind a három szövegrészlet olyan beszédszituációt tartalmaz, amely 2 személy között, a beszélő és a hallgató viszonyában zajlik le.

<i>beszélő</i>	—	<i>hallgató</i>
(15/27) hews (ifjú)	—	frater ma f feus
(49/7) zent ferenc	—	frater leo
(152/11) zent fferencz	—	farkas

Az előzményt, az okot minden egyes esetben a beszélő kérése, parancsa szolgáltatja, s a következőt, az okozat a hallgató adekvát cselekedetében nyilvánul meg. A felszólítást tett követi, s ezek ok-okozati viszonyban állnak egymással.

Vizsgáljuk meg ezek után a JókK. 15/27-es adatát:

„/Smonda a z hews/ Elyas nem akar en hazam yewnye De menyel zent fferenczhez
Es mondjad hogy en yewtem frater ylye/shez bezellenem: mert nem akarom
ewtett bantanya Smongyat hogy kewlge hozzam frater Ilye ft *Tehat* elmene
frater ma f feus. zent ferenchez...”

A mondatok szerkezete így ábrázolható:

$$\langle F^1 \rightarrow \{F^2 + [F^3/(t_1/h_{o2}) + (F^4/t_1)]\} \rangle \rightarrow F^5$$

Az első négy főmondat — az alárendelt mellékmondatokkal — tartalmazza a beszélő kérését, az 5. főmondat pedig a hallgató cselekvését, a kérés teljesítését. A szöveg fő kapcsolási formája a következtető mellérendelés, mivel ennek mentén tagolódik két részre.

Nézzük meg mai magyarsággal, a közbevetéseket kihagyva, s a kötőszó transzformációjával a három adatot! (A 49/7-es és a 152/11-es adatok esetében csak az átirrt szöveget közlöm).

15/27. „Éliás nem akar idejönni (én)hozzám, de (ezért) menj el szent Ferenchez, és mondd meg neki, hogy azért jöttem, hogy Illés fráterrel beszéljek, ... s mondd meg neki, hogy küldje hozzám Illés frátert. *Erre aztán (ezért) Masseus fráter elment szent Ferenchez.*”

JókK. 49/7. „De ígérd meg Atyámfia fráter, hogy többet nem leselkedsz utánam, és menj vissza celládba isten áldásával, ... így hát (ezért) Leó fráter elment igen örvendezve.”

JókK. 152/11. „Atyámfia farkas, azt akarom, hogy miként becsületszavadat adtad nekem, amikor még a városkapun kívül voltunk, úgy itt, az egész nép előtt is add becsületszavadat arra, hogy ezeket megtartod... *Erre aztán (ezért) a farkas jobb lábát felemelve becsületszavát adta szent Ferencnek. ...*”

I. b) A *tehát* előtt más mellérendelő kötőszó is áll. Az első jelentéstípus második alcsoportjába a JókK. négy adata sorolható be: 23/3 *Es tehát* (lat. Et ex tunc), 80/22 *Es tehát* (lat. et ex tunc), 112/26 *Es tehát* (lat. et tunc), 41/17 *De tehát* (lat. —). — Az első három adatban a *tehát* kötőszó előtt az *és* kapcsolatos mellérendelő kötőszó áll, ami a *tehát*nak eredeti időhatározói szerepével magyarázható. (Mai nyelvünk határozószói jellegű ill. színezetű kötőszói — *így, ezért, ennél fogva, ennek következtében, ez okból* stb. — is együtt járhatnak az *és, s* kötőszókkal.)

Mivel a *tehát* következtetői funkciója olyan kapcsolatos mellérendelő mondatokban alakult ki, amelyek időben egymást követő eseményeket tartalmaznak, az *és* kapcsolatos kötőszó jelenléte a mondatokban nem meglepő, noha ez a kapcsolatos viszony legtöbbször jelöletlen volt.

A kódex 52 adatából mindössze 15 adat tartalmazza az *és* kötőszót a kapcsolatos mellérendelés jelzésére. Az *és* kötőszó valamint a *tehát* együttes előfordulása azt mutatja, hogy a Jókai-kódexben eleven még a *tehát* időhatározói jelentése, s csak lassan adja át a helyét a következtető jelentésnek. A már említett 15-ből csak öt adatban figyelhető meg a *tehát* következtető kötőszói használata, hét adatban még vitathatatlan az időhatározói jelentése (JókK. 36, 41, 42, 45, 87, 94, 138), s további három adatban már gyenge következtetői tartalom is színezi a szó jelentését (JókK. 58, 125, 137).

Vizsgáljuk meg a következtetőinek jelzett 5 adatból azt a 3-at, amelyek az ÉrtSz. 1. jelentéstípusába tartoznak! (23/3, 80/22, 112/26).

Különösnek tűnhet, hogy az első adatként jelzett szövegrészlet csonka — a kódexből itt hiányzik egy levél, s a latin forrás sincs közölve —, mégis számon tartom mint a *tehát* következtetői használatának egyik bizonyítékát.

JókK. 23/3 „fferenc ýgen meg ewrewle nagy ewreumuel vr ie fus cri ftu fnac nagy halat aduan *Es tehát* arról touaba nem ketelkedek: ¶De mendenkor nagyob ewreumuel es touaba valo zerelmuel lelettetikuala hozzaya: Mely zerelmet nem csak eletiben de es halalaban mvtata”

A szövegnek az előzményt kifejtő része hiányzik, így csak a következményi rész tartalma alapján ítélni tudjuk meg a *tehat* mondatbeli szerepét. A rendelkezésünkre álló tagmondatok arról tudósítanak, hogy szent Ferencnek valamihez, ill. valakihez való viszonya valamely isteni cselekedet folytán megváltozott. A gondolatmenet folytatásából nyilvánvalóvá válik, hogy szent Ferenc Bernald fráter iránt érzett szeretetében nyert megerősítést. A *tehat* következtetői funkcióját alátámasztják a tagmondatokban szereplő időhatározók, amelyek a jövő felé tágítják ki az idősíkot: „*touaba*”¹, „*mendenkor*”, „*touaba*”², „*eletiben*”, „*halalaban*”.

A másik két példa (80/22, 112/26) formai jellemzőjeként ismét megállapíthatjuk, hogy az ok kifejtése több mondategységen át folyik, míg az okozat egy ill. két tagmondatra szorítkozik.

A 112/26-os az előző alcsoportban tárgyalt adatokhoz kapcsolódik tartalmánál fogva. A párbeszéd szereplői itt *cri ftu f* (v. *Y ften*) és *zent fferencz*. Isten, a beszélő, kéréssel fordul szent Ferenchez, s ígéri, hogy annak teljesítése fejében ő is szent Ferenc kérésének megfelelően fog cselekedni. Elmondja azonban azt is, hogy ellenkező esetben mi fog történni. Szent Ferenc döntése tehát az ígélet és a fenyegetés megfontolásának következtében születik meg.

„De te tegyed ezt ennekem hogy te zerzeted maradyon azon allatban kyben uettett: mert nem marad teb nep mend ez vylagban *Γ* Es en te neked fogadom hogy te zerelmedert es te zerzetednek zerelmeert. /nem boczatom ez vylagot yutnya tewredelme f segre/ ... *Γ*Es *tehat* („ezért”) megternek el few allatokra:”

A 3. adat (80/22) a következő szituációt tartalmazza:

szent Ferenc nyilvánosan megbüntet egy frátert, azzal a szándékkal, hogy a büntetés a jelenlevőkből kődvező hatást váltson ki — t. azok megutálják a pénzt. Ez a látottak következményeként be is következik, így szent Ferenc eredeti, eltervezett tanító szándéka és a büntetés kiváltotta emberi érzelmek megfelelnek egymásnak:

„... *Γ*De hogy az frater az paranczolatott nehezen telye feytyuala meg ./.. mend azt nezewk es hallok bel telenek nagy felelemuel: *Γ*Es *tehat* („következésképpen”) ynka b vtalak meg az zamar ganayahoz ha f fonlot penczt hodnem az zamar zarat...”

A szövegrészlet makroszerkezete így ábrázolható:

$$(h_{01} \setminus F^1) \rightarrow (F^2 / h_{11})$$

A negyedik adatban (JókK. 41/17) a *de* mellérendelő kötőszó után áll a *tehat*. A *de* leggyakrabban a megszorító utótagú ellentétes mellérendelés kapcsolóeleme ahol az első tagmondat érvényét a második tagmondat megszorítja, korlátozza. Példánkban azonban a második tagmondat tartalma nem áll ellentétben azzal, ami az első tagmondatban foglaltakból következik. A második tagmondat csupán részletezi, magyarázza az első tagmondat tartalmát:

„Es paranczola frater leonak hogy tewbzer ne menne hozzaja egy napon hanem csak egyel keneruel es vizuel Es veternyekoron euel egyel: Es mykoron oda yewne egyebett semmytt ne zolna hanemczak azt mondana ./.. Domi(n)e labia mea: aperies ./.. es zent ferencz felelen onnattbelewl ./.. ... Es ha nem felelne legottan el terne frater lleo... *mely paranczolatokott frater lleo ewrewme st meg tarta mendene stewlfoguan ./.. De tehatt* („következésképpen”) *ffrater lleo zent fferenczet hyvsege st lesejyuala es czytteheneduen ewrjyuala meneben tehetiuala:*”

A tagmondatok között valójában nincs, és nem is lehet ellentétes viszony, mivel az ellentétet mint kapcsolási formát kizárja a következő szókapcsolatok jelentése:

- meg tarta mendene *ftewlfoguan*
- hív fege *ft le fe3yuala*
- meneben tehetiuala

A felsorolás menetében van csak zökkenő, az események elbeszélése egy hosszabb kitérő után folytatódik. A *de* kötőszó használatát tehát a gondolatmenet visszatérése teszi indokolttá (jelentése ‚pedig, hát, szóval’).

Az aláhúzott mondatok szerkezete így írható le:

$$F^1 \rightarrow [F^2 + (F^3/h_{r1})]$$

vagy: $F_1 \leftarrow [F^2 + (F^3/h_{r1})]$

A két tagmondat tehát az előzmény és a következmény viszonyában áll egymással, a kapcsolatuk azonban kétféleképpen is értelmezhető: következtető utótagú, ill. kifejtő-magyarázó utótagú mellérendelésként egyaránt felfogható. (A magyarázó utótagú mellérendelés kötőszava is gyakran *tehát*.)

II. A/ környezet 2. jelentéstípus:

(„Az előzmény olyan okot tartalmaz, amelyből a következmény, ill. következtetés megokolható.”)

Mindössze két, egymással némi rokonságot mutató adat tartozik bele ebbe a jelentéscsoportba: JókK. 4/7 *Tehat* (lat. *Unde*), JókK. 83/25 *Tehat* (lat. *Tunc*)

Mindkét példa esetében megállapítható, hogy — az eddigiektől eltérően — az ok, az előzmény kifejtése csupán egy mondategységnyi, s az okozat sem terjedős — 2 ill. 3 tagmondatot vesz csak igénybe. Az előző adatokkal szemben, az előtagok és a következtetői utótagok alanyai azonosak; az okot mindkét esetben a cselekvő alany valamilyen elhatározása szolgáltatja, az okozat pedig magának a cselekvő alanynak a tettében nyilvánul meg, amely az elhatározásból fakad.

JókK. 4/7: „De wr Bernald vetee azt ewn 3yueben reytezuen ewry3ni eyel *Tehat* (‚ezért’) elett ylnemew ocual: hogý mycoron valamennyet ew agýaban nu-gonnak mutata magatt alonny fennent es mel fege ft ./.”

A tagmondatok szerkezete lineárisan így ábrázolható:

$$F^1 \rightarrow (F^2/j_{m1})$$

Ez az az adat, amelyet már a NySz. is felvett a *tehát* következtetői jelentésére, s a TESz. is megjelöli, bár kérdőjellel, a *tehát* kötőszói használatára.)

A másik adat (83/25) így szól:

„De 3ent ferenc3 etelre le 3aluan kamorajabol: Flata a3 a3talokott maga f fan meg uettný Es oly oduar modra *Tehat* (‚ezért’), (‚erre aztán’) legottan tyt-konnan elmene fueue egý nemý 3egennek cap faýatt es bottyatt ky a3 napon oda yewue”

A mondategységek szerkezeti ábrázolása a következő:

$$F^1 \rightarrow [F^2 + (F^3/j_{m1})]$$

A cselekvések (történések) láncolata így követhető nyomon: Szent Ferenc észlel valamit, amit helytelenít. Megérik benne egy elhatározás, s ennek megfelelően cselekszik.

Ebben a példában a *tehát* következtetői használatát alátámasztja a közvetlenül melette álló időhatározószó is: „legottan”.

III. A/ környezet 3. jelentéstípus:

(„Valamely gondolatmenet lényeges részére való visszatérésben... a figyelmet fokozottabban a lényegre irányító szóként.”)

A JókK. öt adata képviseli ezt a jelentéscsoportot: 9/10 *Tehat* (lat. Tunc), 54/18 *Es tehat* (lat. Et tunc), 55/13 *Es tehat* (lat. ex tunc), 115/14 és 115/25 *Tehat* (lat. Tunc)

Ezek tagmondatai között mindenképpen lazább kapcsolatot létesít a *tehát* kötőszó, mint tisztán következtetői használata esetén, ugyanakkor a gondolatmenetre való visszatérés jelzése mind az öt adatban összefoglaló, lezáró, következtetői jelentéssel párosul. (Két példában a *tehát* ismét az *és* mellérendelő kötőszóhoz járul, ami a tagmondatokat eredetileg összekötő kapcsolatos viszony maradványa, s a *tehát* eredeti határozószói szerepével magyarázható.)

A legszorosabb tartalmi-logikai viszony a 115/14, a 115/25 és az 55/13 jelzésű adatok mondattömbjeit fűzi össze. Az első két adat tulajdonképpen összevonható, mivel ugyanazon gondolatmeneten belül jelentkeznek:

„Es azért fogagyatok t̄y műelke [teknek ŷutalmat es ḡyewmewlczet./ kyk ewrewk or̄zagot./ melyet alazatos ŷmad fagoknak es egy ŷgew fegteknek es ŷyralmatoknak m̄yatta erewuel ragattatok Es ēzkeppen v̄y felyk ew keueyeket Es ew alazato f faganak / es zent eḡy ḡew fegenek ḡewmewlczet/ es erdelm̄yt./ belmednek ./ vr yf̄tennek ewrewebe v̄y gaduan / es ewrewluen De azok kyk nem gondoltanak egyebre hanemczak tudomanra Es egyebeknek yd-ue f fegnek utatt muttattn̄y femmyt ewnewn eretek m̄yuelkeduen Cri ftu snak ytelew zek̄y elewt alnak mezēytelen./ es hyuan Es czak zemerem fegnek vezelytt es banattnak keueyt v̄y feluen *Tehát* zent alazato f fagnak es zent eḡy ḡew fegnek es ymad fagnak es zegen fegnek yōzaga ./ ky m̄y hyuatalonk./ fflmagāztattaty es ewrewltettetyk es nagyoboltatyk minden ewrewmuel Ewk ew tudomanyoknak zeleuel ./ meg ragalmāztak eleteket ew bewcze fegeknek kewlewmb kewlewmb bezed̄yuel monduan Āz bȳzon fagot lenny hamo f fagnak Es m̄ykeppen vakok azokot kyk yartanak bȳzon fagban: kemenen kewuettek *Tehat* ew nezmelle f fegnek teuelge fe es hamo f faga kyken yartak kyket bȳzon fagnak lenny p(re)dicaltanak banatban es vezelen meg vegeztetnek es zemer fegben”

Szerkezetileg így elemezhetjük a szövegrészletet:

$$[\{[(F^1/j\acute{e}_1) \rightarrow (F^2 + F^3)] \rightarrow \leftarrow F^4 \widehat{\text{a}_1} F^4\} \rightarrow F^5 \widehat{\text{jm}_1} F^5\} \rightarrow \leftarrow (F^6 + F^7 \widehat{\text{t}_1} F^7)] \rightarrow F^8 \widehat{\text{j}\acute{e}_1 + \text{j}\acute{e}_1} F^8$$

A széttagolódott szöveg mondattömbjei között bizonyos kulcsfontosságú szavak teremtenek értelmi kapcsolatot a leglátványosabban. A szöveg lineáris kohézióját voltaképpen a jelkapcsolatok lexikológiai jelentése biztosítja, a koreferencia, vagyis az azonos jelentésű mondat szerkezetek (parafrazisok), rokon értelmű szavak és szóismétlések révén:

Első közlésben

1. ŷutalmat es ḡyewmewlczet
alazatos ŷmad fagoknak es
egy ŷgew fegteknek
alazato f faganak /es zent eḡy
ygew fegenek ḡewmewlczet/

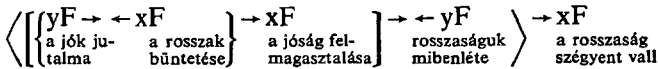
Visszatérésben

1. zent alazato f fagnak es
zent eḡy ḡew fegnek es
ymad fagnak... yōzaga./...
fflmagāztattaty es
ewrewltettetyk es

<p>es erdelmýt./ belmednek ./.
vr yftennek ewrewmebe vȳgaduan/
es ewrewluen</p> <p>2. tudomanra
es csak žemerem feġnek
veželytt es banattnak
keueýt vȳfeluen</p> | <p>nagyoboltatȳk menden
ewrewmuel</p> <p>2. tudomanyoknak
banatban es veželben
meg vežežtetnek es
žemer feġben</p> |
|--|--|

A szövegrészlet gondolatmenete a következő:

1. Az első három főmondatból megtudjuk, hogy mi a „jók” jutalma (örök ország), s hogy mivel érdemelték ki ezt a jutalmat (alázatos imádság, jámborság, alázatosság).
2. A negyedik főmondat ezzel szemben a „rosszak” (tudományokkal foglalkozók) büntetését írja le: isten ítélőszéke előtt mezíteleen fognak állni, bánatosan és szégyenkezve.
3. Az ötödik főmondat ismét a jóság jutalmát fejt ki: összefoglalva s némileg továbbfejlesztve az eddigieket eljut a jóság felmagasztalásáig.
4. A hatodik és a hetedik főmondat ismét ellentétesen kapcsolódik a megelőző gondolathoz: visszatér a „rosszak” bírálatához, részletesen bemutatva rosszaságuk mibenlétét. (Az igazságot hamisságnak mondták, elítélték azokat, akik az igaz úton jártak.)
5. Ezzel a megerősítéssel, részletezéssel az utolsó következtetés még indokoltabbá válik: a „rosszak” szégyent vallanak (8. főmondat). Ábrázolva:

A *tehát* kötőszó funkciója mindkét esetben a lényeges gondolatok kiemelése, következtetői jellegű összefoglalása volt; a gondolatmenet visszatérése lehetővé tette a két különböző emberi magatartás — s majdani elbírálásuk — nyomatékosabb szembeállítását is.

A JókK. 55/13-as adata ugyanilyen jellegű, de lényegesen egyszerűbb szerkesztésű. Az 54/18-as és a 9/10-es adatokban a *tehát* következtetői jelentése gyengébb, inkább csak a visszatérő gondolat jelzésére szolgál. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a 9/10-es adatot a *tehát* időhatározói jelentésére idézi:

„... nemȳ ewdeben mene el helerewl: es mene aȳ helyre holot vala frater Γ Bernald (....) ffrater bernald lakykuala egy erdeuhen: yfteny ede f feġben mendene f-telfoguan felmagaztatott: es ȳftenuel egye fewltetet: [Tehát (,szóval') žent ferenc mene el aȳ erdeuhen: es hyua frater bernaldot...”

Véleményem szerint a *tehát* időhatározóként való értelmezése ebben az esetben nem helytálló. Az „akkor” jelentést értelmetlenné teszi a szöveg indítása, hiszen itt már értesülünk szent Ferenc útjáról. Némi kitérő után a második tagmondat közléstartalma megismétlődik, a beszélő tulajdonképpen újra indítja a történetet, de most már pontosabb, konkrétabb információt közöl. A helyhatározó válik pontosabbá: „mene aȳ helyre holot vala frater Γ Bernald”; „mene el aȳ erdeuhen”. A hely megnevezése azonban nem jelent új közlést, egy előző tagmondat már tudósított róla (ffrater bernald lakykuala egy erdeuhen). A visszatérésben az elbeszélő lényegében összefoglalja az addig elhangzottakat. A *tehát* kötőszó tulajdonképpen visszavisz az elbeszélés menetébe, s az addig elmondottak összefoglalásával elősegíti a cselekmény folytatását.

III.

I. B/ *környezet*

(A *tehát* azért, ill. mert kötőszós összetett mondatokban áll.)

A JókK.-ben mindössze 3 olyan adat található, amelyben a *tehát* a *mert* alárendelő kötőszó után áll, s csak 2 olyan adat, amelyben az *azért* következtető kötőszóhoz járul a *tehát*:

— mert tehát: 98/13, 44/12, (102/2)

— azért tehát: 12/14, 13/24

(A zárójelbe tett adatot a *tehát* tisztán időhatározói jelentése miatt fentebb már kizártam a *tehát* kötőszói használatát bizonyító adatok sorából.)

A fennmaradt négy adatban is él még a *tehát* időhatározói jelentése, a *mert*, ill. *azért* és a *tehát* együttállása ugyanis éppen ezzel az eredeti határozói szereppel magyarázható. E négy adatban azonban már a *tehát* kötőszói funkciója is megjelenik.

Végezetül vizsgáljuk meg ezt a négy adatot!

1./ JókK. 44/12 *mert tehat* (lat. *quod tunc*)

..., es nemikor on monda ffrater lleo ./ *mert tehat* vala ezenne felelemuel meg rettenet ./ *hogya* ha fewld meg nytauolna magat/ ewrewme ft magatt el reyttteuolna ./ ... ”

A *mert* és a *tehát* következményes jelentéstartalmú tárgyi alárendelő mellékmondatban állnak; a beszélő nyilvánvaló magyarázó szándéka egy nagyobb szövegrészleten keresztül megfigyelhető. Ez a magyarázó szándék elősegíthette, hogy a *tehát*, amely az eredeti egyidejűség kifejezése helyett itt már egy múltbeli cselekvésre utal vissza, tovább lépjen a jelentésváltás útján a viszonyzóvá válás irányába.

A mondategységek szerkezete a következő:

... F/t₁/(h_{ife13} \ J_{me2}) ...

2./ JókK. 98/13 *mert tehat* (lat. *quia tunc*)

Ez az adat a *tehát* jelentésénél fogva az értelmező szótár 3. jelentéstípusába sorolható be. A tagmondatokat szoros grammatikai viszony fűzi össze, a visszatérő gondolat jelzése okhatározói alárendelésen belül jelentkezik.

„Nemy ydewben mykoron lakozykuala angyalis newew herrewlualo zent mariana l Γ Es megen *keuesenualanak az barátok* Γ Megyenuala Γ zent ferencz...
...Zent ferencz gondoluan ew buzgo fagat ./ ygen ewruendezek yftenben: *mert tehat* („mert hát”) *keues barátj valanak*”

A *tehát* funkcióváltását itt is a mondatban jelenlevő magyarázás, okadatolás tette lehetővé.

3./ Az *azért* és a *tehát* együttállására az egész kódexben csupán két adat van (12/14-13/24), s nem lehet véletlen, hogy éppen egymást követő oldalakon szerepelnek. Mindkét esetben a latin *Unde ex tunc* fordítása az *azért tehát*, s a latin szövegben sem kapcsolódik össze többször az *unde* a *tunc*-kal és az *ex tunc*-kal. E két adat esetében a *tehát* jelentésváltását ismét a visszaütálás, rávezetés, magyarázás szándéka segítette elő:

JókK. 13/24 „Es mykoron allana es vymadkozna k: yelentuala nek y vr yftentew l az egyházban hog y ew venne helyeket ezuylagotm ya azert hog y keluala ew zertetenek nag y foka f fagban terjedny ./

Azert tehat („azért hát”) yfsteny paranczolatbol: kezdé helyet mendenewt foglalnjya :”

A tagmondatok szerkezete így ábrázolható:

$$[(h_{i1} \setminus F^1 / (a_1 / h_{c2}))] \rightarrow F^2$$

4./ A 12/14-es adatban a tehát időhatározói jelentésébe belesugárzik a következtetői jelentés is:

„(De frater Bernald monda) žent engedelme f fegnek mýat paranczoloc nec: hogý valamýkoron vagyonk egyetlenbe: fegý meg engemet en fogýatkoza fombol: es kemenen megžegenges: ký haluan žent fferenc valyauala ewtett nagy tizte f fegben: es ýgen meg yžanywdak: Mert frater bernald vala olyw nagy žent fegy *F Azert tehatt* („Ezért aztán”) žent fferenc ožyauala vele žokaualo laka fat hogý ne ežfelel mondot engedelme f fegnekmyat tertenek ýl žent lelket: es ýl yfstenýet valami nemew fegelemuel megbantanýa./.”

A tagmondatok szerkezete így ábrázolható:

$$\{[F^1 / (t_1 \widehat{\bigwedge}_{h_{12}} t_1 + t_1)] \rightarrow [(F^2 + F^3) / h_{o1}] \} \rightarrow (F^4 / h_{c1})$$

Ez a négy példa azt bizonyítja, hogy a *tehat* jelentésváltozása a XV. század elején már megindult még olyan környezetekben is, ahol a mondat elején más — a *tehat* mai, következtetői jelentésével és szerepével rokon jelentésű és funkciójú — kötőszó is áll.

*

A Jókai-kódex adatait tanulmányozva arra a megállapításra jutottam, hogy a XIV. század végén és a XV. század elején már elkezdődött a *tehat* kötőszóvá fejlődése, s néhány adatban (17) már logikusabb a szöveg értelmezése, ha elfogadjuk a *tehat* kötőszói használatát. Újabb tíz olyan adatot sorolhatunk fel, amelyekben az időhatározói jelentés mindinkább átadja a helyét a következtetőinek. (JókK. 51, 54, 58, 67, 69, 106, 108, 125, 137, 151) Így 25 olyan adatunk marad, amelyben tisztán időhatározói funkcióban találjuk a *tehat* szót. Ezek közül 7 adatban idéző mondatot vezet be a *tehat*: JókK. 16, 23, 47, 95, 103, 128, 132 Pl.: „*Tehat* („erre”) monda yfsten”. *Tehat* („erre”) žent ferencž monda” stb.

Ezekben az adatokban már elhalványult a *tehat* időhatározói szerepe, s csak az elbeszélés továbbfűzésére szolgál a *tehat* szó. Meglehet, hogy a *tehat* csak a XVII. században válik kedvelt következtető kötőszóvá — amint Berrár Jolán és Rácz Endre megállapították — következtető kötőszói használata azonban már legelső kódexünkben is megfigyelhető, hiszen a belső nyelvi változások mindig hosszás, fokozatos fejlődés eredményei.

A szimbólumok feloldása

F	= főmondat, illetőleg minden mondat egység a beszéd szintjén
yF	= halmozott főmondat együttes (mellérendelés)
xF	= szerkesztett mondat együttes, beszéd szintű fő taggal (alárendelés)
a	= alanyi mellékmondat
h _o	= célhatározói mellékmondat
h _r	= fokhatározói mellékmondat

h_h	= hasonlító határozói mellékmondat
h_t	= időhatározói mellékmondat
h_o	= okhatározói mellékmondat
j_e	= értelmező jelzői mellékmondat
j_m	= mennyiségjelzői mellékmondat
j_{m1}	= minőségjelzői mellékmondat
t	= tárgyi mellékmondat
alsó index	= a mellékmondatok mélységi fokozata
\diagdown	= alárendelő viszony jele (az alárendelt mellékmondat felé dől)
$+$	= kapcsolatos viszony
$\rightarrow \leftarrow$	= szembeállító és megszorító ellentétes viszony
\rightarrow	= következtető viszony
\leftarrow	= okadó magyarázó viszony és kifejtő magyarázó viszony

Irodalom

1. A magyar nyelv értelmező szótára I—VII. (Akadémiai K., Bp. 1959—1962)
2. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III. (Akadémiai K., Bp. 1967—76)
3. BÁRCZI—BENKÖ—BERRÁR: A magyar nyelv története (TK, Bp. 1967)
4. BÉKÉSI IMRE: Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (Akadémiai K., Bp. 1982)
5. BENCZÉDY—FÁBIÁN—RÁCZ—VELCSOVNÉ: A mai magyar nyelv (TK, Bp. 1976)
6. BERRÁR JOLÁN: Magyar történeti mondattan (TK, Bp. 1957)
7. CZUCZOR—FOGARASI: A magyar nyelv szótára VI. (Athenaeum K., Bp. 1874)
8. DEME LÁSZLÓ: A beszéd és a nyelv (TK, Bp. 1976)
9. DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Akadémiai K., Bp. 1971)
10. JUHÁSZ DEZSŐ: A kötőszók a kései ómagyar korban (A magyar nyelv történeti grammatikája) Kézirat
11. KLEMM ANTAL: Magyar történeti mondattan (MTA, Bp. 1942)
12. NAGY FERENC: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába (TK, Bp. 1981)
13. RÁCZ ENDRE: A *tehát* (*tahát*) kötőszóvá fejlődésének kezdetei (NytudÉrt. 40. sz.) (Akadémiai K., Bp. 1963)
14. RÁCZ—SZATMÁRI: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből (TK, Bp. 1983)
15. SIMONYI ZSIGMOND: Kötőszók
16. SZARVAS—SIMONYI: Magyar nyelvtörténeti szótár I—III. (MTA, Bp. 1890—1893)

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ВЫРАЖЕНИЯ СЛЕДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ СОЮЗОМ ТЕHÁT ('ИТАК') В КОДЕКСЕ «ЙОКАИ»

Денди Й. Сенаки

В современном венгерском языке союз *tehát* — наиболее употребительный союз сложно-сочинённых предложений, выражающих отношение следствия. Однако, в своей языковой жизни это слово имело различные значения. Первоначально оно функционировало как обстоятельство места, потом стало обстоятельством времени с значением 'тогда' (лат. tunc). Позже, в результате соприкосновения категории времени и каузальности, слово получило функцию союза, выражающего отношения следствия.

Однако, трудно определить, когда начался этот последний этап изменения значения слова, и как долго он продолжался.

В своей работе автор ищет ответ на вопрос: можно ли обнаружить эту новую функцию (т. е. функцию сочинительного союза) слова *tehát* в самом первом сборнике, написанном на венгерском языке в XIV—XV вв. — в Кодексе «Йокаи».

Венгерские языковеды (Йолан Беррар и Эндре Рац) в своих исследованиях пришли к одинаковому выводу в связи с этим вопросом. Они установили, что слово *tehát* в кодексах в общем исполняет функцию обстоятельства времени, и только в XVII веке становится общепотребительным союзом, выражающим отношение следствия.

В ходе анализа предложений кодекса «Йокаи» автор обнаружил, что в 17-и случаях слово выступает уже в качестве сочинительного союза.

В большинстве случаев (14 раз) эта функция появляется в сложносочинённых предложениях — иногда с соединительными союзами (és, и') — части которых обозначают разные действия, которые не совпадают по продолжительности во времени, а одно действие предшествует другому, или следует за другим действием.

Эти данные указывают на то, что последний этап изменения значения и функции слова *tehát* уже начался в конце XIV и в начале XV веков, хотя может быть, что этот союз стал общеупотребительным только в XVII-ом веке — ведь внутренние языковые изменения являются всегда результатами длительного, постепенного развития.